

Τόμος Πρακτικών Φιλοσοφικού Forum «Ανάδρασις»
ISBN: 978-618-82935-0-2

ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

**ΤΟ ΜΗΔΕΝ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ - ΤΟ ‘ΜΗ ΟΝ’
ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΟΥ**

Γεώργιος Πατιός,
Δρ Φιλοσοφίας

Εισαγωγή

Στην παρουσίασή μου, προτίθεμαι να συσχετίσω την έλλειψη του αριθμού ‘0’ από την αρχαία ελληνική μαθηματική επιστήμη με την απόλυτα αρνητική προσέγγιση της φύσης και της ύπαρξης του ‘μη όντος’ στην Παρμενίδεια φιλοσοφία. Απώτερος σκοπός μου, είναι να προτείνω μία ανάγνωση της γενικότερης προβληματικής που συνοδεύει αυτά τα δύο ζητήματα, η οποία θα συνδυάζει τόσο την πλατωνική άποψη περί του ‘μη όντος’, όσο και την προσέγγιση του Sartre στο πρόβλημα της υπαρξιακής, φαινομενολογικής και οντολογικής σημασίας του μηδενός.

Γνωρίζοντας εκ των προτέρων πως όσα διατίθεμαι να αναλύσω είτε μοιάζουν αταίριαστα μεταξύ τους είτε παρουσιάζουν μεγάλες δυσκολίες στη διαλεύκανση των φιλοσοφικών δυσχερειών που συνοδεύουν την όποια ανάλυσή τους, σπεύδω να παρουσιάσω εξ αρχής, τόσο την καρδιά του γενικότερου προβληματισμού μου, όσο και τη λογική συνοχή της ανάλυσής μου.

Εκκινώ από δύο γεγονότα: α) το ‘0’, ως αριθμός, δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ από την αρχαία ελληνική μαθηματική επιστήμη¹ και β) η φύση του

‘μη όντος’ δημιούργησε μεγάλη φιλοσοφική συζήτηση στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία.² Προχωρώ σε ένα σχεδόν τετριμμένο συνειρμό, ο οποίος όμως θα χρησιμεύσει ως βασική εννοιολογική γέφυρα μεταξύ του ‘0’ και του ‘μη όντος’: η συνηθέστερη πρακτική αντίληψη που έχουμε για το ‘0’, ως έννοια, μας παραπέμπει άμεσα στις έννοιες του κενού και του μη όντος. Επόμενο λογικό βήμα είναι να εξετάσω το ‘0’ ως σύμβολο, ως έννοια και ως αριθμό. Στη συνέχεια αναφέρομαι συνοπτικά στην Παρμενίδεια αντίληψη περί ‘μη όντος’ και στην Πλατωνική απάντηση, προσέχοντας να αναδείξω την φιλοσοφική κρισιμότητα αυτής της φιλοσοφικής διαμάχης. Μετά εκθέτω συνοπτικά αλλά με σαφήνεια τους λόγους που με κάνουν να πιστεύω πως το ‘0’ ως αριθμός και το πρόβλημα του ‘μη όντος’ έχουν στενή επιστημολογική συνάφεια, ως δεδομένα όρια της ανθρώπινης κατανόησης της πραγματικότητας και στενότατη οντολογική συνάφεια ως ‘οντολογικά παράδοξα’. Ολοκληρώνω την ανάλυσή μου, αναδεικνύοντας τη νέα δυναμική που η φιλοσοφία του Sartre δίνει τόσο στο μηδέν όσο και στο ‘μη όν’, επιτρέποντάς μας να τα ενσωματώσουμε αρμονικά και δημιουργικά στην καθημερινή εμπειρία που έχουμε του εαυτού μας, ως ανθρώπινα όντα.

¹ Για μία ολοκληρωμένη ιστορική προσέγγιση των αρχαίων ελληνικών μαθηματικών: T.L. Heath, *A History of Greek Mathematics*, T. I and II (Oxford: Oxford Clarendon Press), 1921, C. B. Boyer, *History of Mathematics* (Hoboken, New Jersey: Wiley), 1968, M. Kline, *Mathematics in Western Culture* (New South Wales, Crows Nest: Allen and Unwin), 1954.

² Για μία εμπεριστατωμένη και συνοπτική εξέταση του προβλήματος του ‘μη όντος’ γενικότερα στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ειδικότερα στον Παρμενίδη και τον Πλάτωνα: F.J. Pelletier, *Parmenides, Plato and the Semantics of Non-Being* (Chicago: U.C.P.), 1990, N. Denyer, *Language, Thought and Falsehood in Ancient Greek Philosophy* (New York: Routledge), 1991.

Με αυτό τον τρόπο προσδοκώ, αφενός, να προσφέρω μια εναλλακτική προσέγγιση στους λόγους και τις αιτίες που έκαναν τους αρχαίους Έλληνες μαθηματικούς επιφυλακτικούς απέναντι στο '0' και τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους παθιασμένους με το πρόβλημα του 'μη όντος' και, αφετέρου, να ανανεώσω το ενδιαφέρον μας για τα προβλήματα που οι έννοιες του μηδενός και του μη όντος παρουσιάζουν, στην προσπάθειά μας να εξηγήσουμε λογικά και με σαφήνεια τη φύση του εαυτού μας και τον κόσμο μας.

I

Η μαθηματική επιστήμη γνώρισε τεράστια πρόοδο κατά τη διάρκεια του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Η περίοδος που ξεκινά από τον Θαλή (γεννημένο περίπου στο 600 π.Χ.) και τερματίζεται με τον Πρόκλο (εκεί γύρω στα μέσα του 5^{ου} αιώνα μ.Χ.), είναι μία αφάνταστα δημιουργική περίοδος σε ό,τι αφορά την ανάπτυξη των μαθηματικών. Οι Έλληνες, παίρνοντας τα ηνία από τους Αιγύπτιους και τους Βαβυλώνιους, έδωσαν τεράστια ώθηση σχεδόν σε όλα τα μαθηματικά πεδία.

Ο Πυθαγόρας και η σχολή του, ο Ευκλείδης, ο Αρχιμήδης, ο Απολλώνιος, ο Ερατοσθένης, ο Αρίσταρχος, ο Ήρων, ο Ίππαρχος, ο Διόφαντος, ο Πάππος, η Υπατία, ο Πτολεμαίος, (για να αναφέρω μόνο τους πιο γνωστούς Έλληνες μαθηματικούς εκείνης της περιόδου), δεν υπήρξαν απλοί 'εργάτες' της μαθηματικής επιστήμης, αλλά αντιθέτως, υπήρξαν 'δημιουργικοί γίγαντες', οι οποίοι θεμελίωσαν και εξέλιξαν σχεδόν άπασες τις μαθηματικές κατευθύνσεις, πάνω στις οποίες και τα σημερινά μαθηματικά στερεώνονται.

Κι όμως, η αρχαία ελληνική μαθηματική σκέψη δεν μπόρεσε ποτέ της να βρει θέση για το '0'. Έπρεπε να περιμένουμε τους Ινδούς και αργότερα τους Άραβες, οι οποίοι έδωσαν στο '0' πλήρη οντότητα ως αριθμό και μετά, έπρεπε να φτάσουμε περίπου στο 1700 μ.Χ. στην Ευρώπη, για να δούμε την πλήρη ενσωμάτωση του αριθμού '0' στα μαθηματικά.³

Η ερώτηση έρχεται αυθόρμητα στα χείλη μας: γιατί οι τόσο ιδιοφυείς αρχαίοι Έλληνες μαθηματικοί δεν κατάφεραν ή δεν θέλησαν να ενσωματώσουν το '0', από τη στιγμή μάλιστα που οι Έλληνες αστρονόμοι, ακολουθώντας το παράδειγμα των Βαβυλωνίων προκατόχων τους, χρησιμοποιούσαν το '0' για να καταγράφουν τις μετρήσεις τους;⁴ Ήταν καθαρά θέμα συγκυρίας, δηλαδή απλά δεν έτυχε; Ήταν θέμα γενικότερης ιδιοσυγκρασίας, δηλαδή οι αρχαίοι Έλληνες δεν μπορούσαν εύκολα να ανεχτούν έναν αριθμό με τις ιδιότητες του '0', οι οποίες απέχουν παρασάγγας από την κανονικότητα και τη συμμετρία που ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός λάτρευε; Ήταν θέμα ψυχολογικό και οντολογικό, επειδή το '0' παραπέμπει άμεσα στο 'κενό', στο 'τίποτα', και αυτά κανένας αρχαίος Έλληνας διανοούμενος δεν μπορούσε εύκολα να διαχειρισθεί;

³ R. Kaplan, *The Nothing that Is: A Natural History of Zero* (Oxford: OUP), 1999, C. Seife, *The biography of a Dangerous Idea* (London: Souvenir Press), 2000.

⁴ Ο R. Mercier τεκμηρίωσε με δεδομένες και πολλαπλές αναφορές σε παπύρους, πως το '0', ως σύμβολο, χρησιμοποιούνταν σε αστρονομικές μετρήσεις των αρχαίων Ελλήνων. R. Mercier, *Consideration of the Greek Symbol 'Zero'*, UNICODE, Unicode character GREEK ZERO SIGN (U+10186), Unicode 5.0 (2007), acknowledged, σελ. xii.

Πριν προσπαθήσουμε να δώσουμε κάποια απάντηση, επιβάλλεται να καθορίσουμε αυστηρά τις πιθανές χρήσεις του '0', έτσι ώστε να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν οι αρχαίοι Έλληνες μαθηματικοί είχαν μία απόλυτη άρνηση απέναντι σε κάθε χρήση του '0' ή αν το χρησιμοποιούσαν, έστω μερικώς, και με αυστηρά καθορισμένο τρόπο.

Τρεις είναι οι βασικές χρήσεις του '0': α) ως σύμβολο, β) ως έννοια και γ) ως αριθμός.⁵ Οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν κανονικότερα και δίχως επιφυλάξεις το σύμβολο '0', αλλά μόνο για να δείξουν που υπάρχει κενό σε κάποια αριθμητική παράσταση. Το ίδιο κάνουμε και εμείς σήμερα όταν γράφουμε π.χ, '1204'. Εδώ το '0' μας χρησιμεύει ως 'place holder', για να χρησιμοποιήσω την αντίστοιχη αγγλική ορολογία, η οποία φανερώνει ακριβώς την ειδική χρήση του '0', γιατί εδώ το '0' ουσιαστικά μας λέει πως υπάρχει μία κενή θέση ανάμεσα στον αριθμό '2' και στον αριθμό '4', κάνοντας έτσι τη διαφορά ανάμεσα στο '1204' και στο '124'. Εδώ χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή: δε συνεπάγεται από αυτή τη χρήση του συμβόλου του '0' πως οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν το '0' ως αριθμό. Θα καταλάβουμε το γιατί μόλις εξηγήσουμε τη φύση του '0' ως αριθμού.

Το '0' ως έννοια παραπέμπει στο 'τίποτα', στο 'κενό'. 'Όταν πούμε πως έχουμε στην τσέπη μας 0 ευρώ, δηλώνουμε με οξύμωρο τρόπο πως δεν έχουμε καθόλου χρήματα. Εδώ και πάλι μπορούμε να πούμε με σιγουριά πως οι αρχαίοι Έλληνες μαθηματικοί χρησιμοποιούσαν το '0' με αυτή την έννοια. Το '0' ως 'place holder' δηλώνει ακριβώς αυτό, πως σε αυτή

⁵ C.B. Boyer, 'Zero: The Symbol, the Concept, the Number', *National Mathematics Magazine*, τ. 18 (May, 1944), σελ. 323-330.

τη θέση δεν υπάρχει αριθμός, δηλώνει μία κενή θέση ανάμεσα σε δύο άλλους αριθμούς.

Ερχόμαστε τώρα στη φύση του '0' ως αριθμού. Στα σύγχρονα μαθηματικά, το '0' είναι το σύνορο μεταξύ αρνητικών και θετικών ακεραίων αριθμών. Στη γραμμική αναπαράσταση της φυσικής ακολουθίας αυτών των αριθμών έχουμε: '...-1, 0, 1...'. Εδώ το '0' έχει δεδομένη θέση ανάμεσα στους αριθμούς και αναγνωρίζεται και ο ίδιος ως αριθμός. Μπορούμε να κάνουμε πράξεις με το '0'. Αυτή η χρήση του '0' ήταν άγνωστη στους αρχαίους Έλληνες μαθηματικούς, (όπως και οι αρνητικοί ακέραιοι αριθμοί βέβαια).

Δικαιούμαστε λοιπόν να ρωτήσουμε, πώς γίνεται η Πυθαγόρεια σχολή, η οποία μας έδωσε την πρώτη, (παγκοσμίως), 'θεωρία περί αριθμών', να μην έκανε αυτό το βήμα;⁶ Πώς γίνεται ο Διόφαντος να μην έκανε το βήμα προς τους αρνητικούς αριθμούς και το '0'; Ο ίδιος έγραψε την εξίσωση: $4=4X+20$, η οποία δίνει στο 'X' την αρνητική τιμή του '-4', και τη χρησιμοποίησε ως παράδειγμα του 'παράδοξου', του 'μη έχοντος λογικό νόημα'.⁷

Η συνηθέστερη αιτιολογία που δίνεται από τη βιβλιογραφία είναι ότι τα αρχαία Ελληνικά μαθηματικά ασχολούνταν κυρίως με τη γεωμετρία και άρα δεν είχαν ανάγκη να χρησιμοποιήσουν το '0' ως αριθμό.⁸ Μα ο

⁶ 'Όλα είναι αριθμός' λέγεται πως ήταν το κυρίαρχο μόντο της Πυθαγόρειας σχολής.

⁷ Για μία εκπληκτικά εναργή έρευνα πάνω στη συνολική συνεισφορά του Διόφαντου: I. Grigoryevna Bashmakova, *Diophantus and Diophantine Equations*, translated in English by Abe Shenitzer (Washington DC: The Mathematical Association of America), 1997.

Διόφαντος δεν ασχολήθηκε με τη γεωμετρία. Οι Πυθαγόρειοι μας έδωσαν ένα συγκροτημένο σώμα από μαθηματικές εξερευνήσεις της ‘θεωρίας των αριθμών’. Εδώ δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί αυτή η αιτιολογία. Υπήρξαν στιγμές της ιστορίας των αρχαίων ελληνικών μαθηματικών όπου το ‘0’ μπορούσε πολύ εύκολα και ‘φυσικά’ να αναφανεί ως ‘αριθμός’, αλλά ποτέ δεν έγινε αυτή η κίνηση.

Υπάρχει βέβαια και μία ‘συνωμοσιολογική’ ερμηνεία, η οποία θέλει τους Πυθαγόρειους να έχουν ανακαλύψει το ‘0’ ως αριθμό, αλλά να τρόμαξαν τόσο πολύ από τις συνέπειες, που αυτή η ανακάλυψη μπορεί να είχε για την εν γένει κοσμοθεωρία τους, ώστε να μην προχώρησαν ποτέ στην αποκάλυψή του.⁹ Εδώ, πέρα από την παντελή έλλειψη στοιχείων, πρέπει να κρατήσουμε μόνο αυτή την πίστη, πως αν ο αριθμός ‘0’ αποκαλυπτόταν, θα δημιουργούσε πάρα πολλά προβλήματα στην Πυθαγόρεια κοσμοαντίληψη, με τον ίδιο τρόπο που η ανακάλυψη των άρρητων αριθμών είχε οδηγήσει τους Πυθαγόρειους στον ‘πανικό’ και στη συγκάλυψη.

Υπάρχει όμως και μία τρίτη εξήγηση: ο αριθμός ‘0’ ως φυσικό σύνορο μεταξύ θετικών και αρνητικών ακεραίων αριθμών αλλά και ως έννοια που παραπέμπει στο ‘τίποτε’, παρουσιάζει εγγενείς δυσκολίες κατάταξής του στη φυσική πραγματικότητα. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μία επιστημολογική αλλά και μία ‘οντολογική’ αξίωση, οι οποίες ακόμη και σήμερα, (με την τρέχουσα αντίληψη που έχουμε για την πραγματικότητα

⁸ Οι Heath, Boyer, Kline τουλάχιστον, στις ιστορίες των αρχαίων ελληνικών μαθηματικών που ήδη αναφέραμε έτσι υποστηρίζουν.

⁹ Οι Kaplan, Seife το αναφέρουν ως ‘ισχυρό’ ενδεχόμενο, αλλά δυστυχώς για αυτούς, δεν μας παρουσιάζουν κάποια απτά ιστορικά στοιχεία για τους ισχυρισμούς τους.

και τα μαθηματικά), δύσκολα μπορούν να γίνουν κατανοητές: στα σύγχρονα μαθηματικά ο αριθμός '0' έχει ύπαρξη όπως και οι υπόλοιποι αριθμοί. Αργότερα θα δούμε πως και σε κάποια μορφή της σύγχρονης φιλοσοφίας το '0' ως έννοια έχει σαφή οντολογική ύπαρξη και χρήση επίσης. Στην αρχαία ελληνική αντίληψη περί πραγματικότητας όμως, όπως γινόταν τουλάχιστον αντιληπτή από το μεγαλύτερο ποσοστό των μελών της, τόσο η ύπαρξη του '0' ως αριθμού όσο και οι συνέπειες της παραδοχής της ύπαρξης του '0' ως έννοιας με αντίκρισμα στη φυσική πραγματικότητα, παρουσίαζαν τεράστια προβλήματα.

Εδώ αναφερόμαστε φυσικά στην έννοια του 'μη όντος'. Γιατί, το 'τίποτα', το 'κενό', μας οδηγούν αυθόρμητα και σε αυτό που δεν υπάρχει, στο 'μη ον'. Μία απλή περιήγηση στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας αρκεί για να καταδείξει το μέγιστο ενδιαφέρον των Ελλήνων φιλοσόφων για την ύπαρξη, τη φύση και τη λειτουργία αυτού του 'κενού', αυτού του 'μη όντος'. Από τον Παρμενίδη στον Δημόκριτο και από εκεί στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, δεν έπαψε ποτέ η προσπάθεια αυστηρής εννοιακής διασαφήνισης αυτών των όρων. Κάθε προσπάθεια άλλωστε για να εξηγήσουμε τι όντως υπάρχει, οφείλει να μας πληροφορήσει αιτιολογημένα και ευκρινώς και για το τι δεν υπάρχει.¹⁰

II

¹⁰ Αν και το βιβλίο έχει γραφτεί 110 χρόνια πριν, το 1905, παραμένει κλασικό στο είδος του, (και υπάρχει σε ελεύθερη ηλεκτρονική μορφή). Εδώ μπορούμε να έχουμε μία συνολική εικόνα της εμπλοκής όλων των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων με το 'ον' και συνακόλουθα με το 'μη ον':

T. Gomperz, *Greek thinkers: A History of Ancient Philosophy*, T. I-IV, transl. in English by L. Magnus and G.G. Berry (Charleston: Nabu Press, 2010).

Δυστυχώς ο περιορισμένος χρόνος που έχω δεν μου επιτρέπει να επιχειρήσω μία πλήρη και λεπτομερή αναφορά στα επιχειρήματα που ο Παρμενίδης χρησιμοποιεί για να αποδείξει πως μόνο το ‘ον’ υπάρχει και πως το ‘μη ον’ δεν είναι παρά μία ψευδαίσθηση. Αυτό που έχει σημασία για τις ανάγκες της ανάλυσής μου είναι πως ο Παρμενίδης επιχειρεί ένα λογικό αποκλεισμό του ‘μη όντος’. Η λογική πιθανότητα ύπαρξης του ‘μη όντος’ είναι ανύπαρκτη γιατί οδηγεί σε ‘παράλογα’ συμπεράσματα.¹¹ (Εδώ βέβαια, εξακολουθεί να είναι σημείο σκληρής και επίπονης ακαδημαϊκής έρευνας το αν ο διαχωρισμός που επιχειρεί ο Παρμενίδης είναι μόνο λογικός ή είναι και οντολογικός. Το μόνο σίγουρο πάντως είναι πως ο διαχωρισμός που κάνει σε ‘ον’ και ‘μη ον’ είναι οπωσδήποτε λογικός, αφορά δηλαδή τουλάχιστον τις λογικές συνέπειες παραδοχής της ύπαρξης ενός μη όντος. Όλα τα άλλα ακόμη είναι υπό συνεχή ακαδημαϊκή διερεύνηση.¹²)

Υπάρχει μία ψυχολογική ανάγκη πίσω από τους ισχυρισμούς του Παρμενίδη: μπορούμε να έχουμε σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη και τις ιδιότητες αυτού που υπάρχει, δεν ισχύει το ίδιο για ό,τι δεν υπάρχει. Αυτή η ψυχολογική ανάγκη τρέπεται με τη σειρά της σε μία επιστημολογική ανάγκη: πρέπει, αυτό που μπορούμε να γνωρίσουμε, να

¹¹ Εδώ μία αναλυτικότερη προσέγγιση στο θέμα: R.J. Ketchum, ‘Parmenides on What There Is’, *Canadian Journal of Philosophy*, τ. 20, No. 2 (June., 1990), σελ. 167-190.

¹² Το προηγούμενο άρθρο του Ketchum μαζί με αυτό του Knight μπορούν να αναδείξουν τη συνεχιζόμενη ακαδημαϊκή διαμάχη σε αυτό το θέμα, κυρίως επειδή τα θέματα που τίθουν ακόμη δεν έχουν βρει οριστική και καταληκτική απάντηση: T.S. Knight, ‘Parmenides and the Void’, *Philosophy and Phenomenological Research*, τ. 19, No. 4 (Jun., 1959), σελ. 524-528.

υπάρχει, αλλιώς πως θα μπορούσαμε καν να ελπίσουμε πως θα το γνωρίσουμε επιστημολογικά;

Ο δρόμος όμως που επέλεξε ο Παρμενίδης παρουσιάζει δύο τεράστια προβλήματα. Το πρώτο αφορά τις επιστημολογικές συνέπειες των ισχυρισμών του: γνωρίζουμε πως υπάρχουν ψευδείς δηλώσεις περί των πραγμάτων. Εδώ μιλάμε για δηλώσεις που εν γνώσει μας είναι ψευδείς. Όταν γνωρίζουμε π.χ. πως αυτό που λέμε δεν ισχύει, αλλά, μολαταύτα, συνεχίζουμε να το υποστηρίζουμε. Οι σοφιστές, της περιόδου του Πλάτωνα, είχαν φτάσει στο σημείο να αμφισβητούν για το αν μπορούμε να ξεχωρίσουμε τι είναι ψέμα από το τι είναι αληθές, αλλά και για το αν μπορούμε καν να μιλήσουμε για το τι είναι αληθές.

Εάν δεχθούμε πως το ‘μη ον’ δεν είναι δυνατόν να υπάρχει, τότε πως θα καταφέρουμε να προχωρήσουμε σε σαφείς και ασφαλείς διακρίσεις περί αληθείας και περί ψεύδους; Ουσιαστικά, αν δεχθούμε *a priori* πως ό,τι υπάρχει είναι μόνο το ‘ον’, αφαιρούμε από τους εαυτούς μας τα κρίσιμα εκείνα επιστημολογικά και οντολογικά κριτήρια, τα οποία θα μας επέτρεπαν να διακρίνουμε το αληθινό από το ψευδές. Ακόμη κι αν ισχυρισθούμε πως το ψευδές είναι αυτό που ουσιαστικά δεν υπάρχει, όπως ακριβώς και το ‘μη ον’, προσβλέποντας σε μία οντολογική συνθήκη που θα μας επέτρεπε να ‘σώσουμε τα φαινόμενα’, στερούμαστε και πάλι τα αναγκαία όρια, τα επιστημολογικά κριτήρια, που θα μας οδηγούσαν σε ασφαλείς αποφάνσεις περί αληθούς και ψευδούς, περί όντος και μη όντος.

Ο Πλάτωνας καταλάβαινε πολύ καλά πως το πρόβλημα που το ‘μη ον’ μας προκαλεί δεν λύνεται με τον απλό εξοβελισμό του από τη λογική και

από την ύπαρξη.¹³ Όταν θέτουμε το πρόβλημα του τι ακριβώς είναι το ‘όντως ον’, έχουμε ήδη θέσει ταυτόχρονα και το πρόβλημα του τι ακριβώς είναι το ‘μη ον’. Αν μη τι άλλο, είναι θέμα λογικής και επιστημολογικής συνέπειας και σαφήνειας. Με το να βάζουμε το πρόβλημα του ‘μη όντος’ κάτω από το χαλί δεν λύνεται το πρόβλημά μας.

Στον διάλογό του *Σοφιστής* ο Πλάτωνας επιχειρεί μία διαφορετική προσέγγιση. Κατανοώντας το γεγονός πως ακόμη και το να μιλάμε για ‘μη ον’, δημιουργεί συνθήκες αιωνεί ύπαρξης, αναγνωρίζει τρία βασικά είδη, τρεις γενικές έννοιες: τη στάση, την κίνηση και το ον. Αυτές οι έννοιες μπορούν να έρχονται σε επαφή και επικοινωνία μεταξύ τους και να δημιουργούν σχέσεις, αλλά μόνο υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Μπορούμε να ισχυρισθούμε πως το ον είναι σε στάση ή βρίσκεται σε κίνηση, αλλά δεν μπορούμε να αποφανθούμε λογικά πως η στάση κινείται ή η κίνηση βρίσκεται σε στάση. Ο Πλάτωνας αμέσως μετά προσθέτει δύο ακόμη έννοιες/κατηγορίες: το ίδιο και το διαφορετικό.

Εδώ ο Πλάτωνας φρονεί πως έχει καταφέρει να ‘συμφιλιώσει’ τουλάχιστον σε λογικό και επιστημολογικό επίπεδο το ‘ον’ και το ‘μη ον’. Η κίνηση ανήκει στο ‘ον’ όταν την εξετάζουμε σε σχέση με τον εαυτό της αλλά ανήκει στο ‘μη ον’, όταν την εξετάζουμε σε σχέση με τη στάση.¹⁴ Αφήνοντας κατά μέρος τα όποια προβλήματα μπορεί να δημιουργήσει αυτός ο πλατωνικός διαχωρισμός, ερχόμαστε σε δύο

¹³ Εδώ μία ευκρινής προσέγγιση στο θέμα: W. Bondeson, ‘Non-Being and the One: Some Connections Between Plato’s “Sophist” and “Parmenides”’, *Apeiron: A Journal for Ancient Philosophy and Science*, τ. 7, No. 2 (November, 1973), σελ. 13-21.

κρίσιμα στοιχεία της πλατωνικής πρόσληψης του προβλήματος του ‘μη όντος’: α) σε επίπεδο λογικής έρευνας, πρέπει οπωσδήποτε να είμαστε ικανοί να αναγνωρίζουμε την αναγκαία λογική ύπαρξη και του μη όντος και β), όπως δηλώνεται στο 258 E - 259 A του *Σοφιστή*: η αναζήτηση του ‘μη όντος’ σε γενικό ή απόλυτο πλαίσιο, η έρευνα δηλαδή για να βρούμε ποια είναι η οντολογική κατάσταση και η γενικότερη φύση του ‘μη όντος’ συνολικά, είναι ‘παντάπασιν άλογον’, είναι δηλαδή λογικά αδιέξοδη και δεν πρόκειται να μας οδηγήσει πουθενά.¹⁵

Ακόμη και ο Πλάτων, που γνώριζε από πρώτο χέρι τα λογικά παράδοξα στα οποία μπορεί να μας οδηγήσει η σοφιστική εκμετάλλευση της Παρμενίδειας οδού, ακόμη και ο Πλάτων που κατέβαλλε μεγάλη προσπάθεια για να μας πείσει για τη λογική αναγκαιότητα του ‘μη όντος’ έστω και σε επιστημολογικό και μόνο επίπεδο, θεωρεί πως είναι εντελώς παράλογο να ζητάμε να βρούμε τη φύση και τη γενική λειτουργία του ‘μη όντος’ σε οντολογικό/μεταφυσικό επίπεδο.

III

Ερχόμαστε έτσι αντιμέτωποι με ένα ‘ψυχολογικό’, ‘λογικό’, επιστημολογικό και οντολογικό φραγμό, που αφορά τόσο το ‘0’ ως αριθμό όσο και το ‘μη ον’ ως οντολογική δυνατότητα. Είναι λες και οι

¹⁴ Εδώ μία λεπτομερέστατη παρουσίαση του συνόλου της πορείας των πλατωνικών επιχειρημάτων στον *Σοφιστή*: S. Benardete, ‘On Plato’s “Sophist”’, *The Review of Metaphysics*, τ. 46, No. 4 (June, 1993), σελ. 747 - 780.

¹⁵ Plato, *Platonis Opera*, επιμ. John Burnet (Oxford: OUP, 1903). Το συγκεκριμένο απόσπασμα είναι στο 259 A.

αρχαίοι Έλληνες μαθηματικοί και μεγάλο μέρος των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων δεν μπορούσαν να ανεχτούν καν τη λογική δυνατότητα ύπαρξης του ‘0’ και του ‘μη όντος’. Ο Διόφαντος χαρακτήρισε τη δυνατότητα των αρνητικών αριθμών ‘παράλογη’, το ‘0’ χρησιμοποιούνταν ως σύμβολο και ως έννοια, αλλά θα ήταν εξίσου παράλογη κάθε αναγνώριση του ‘0’ ως ακέραιου αριθμού. Ο Πλάτωνας χαρακτήρισε εντελώς παράλογη κάθε προσπάθεια σοβαρής έρευνας για τα πιθανά οντολογικά χαρακτηριστικά του ‘μη όντος’, παρά το ότι ο ίδιος προσπάθησε πολύ επίμονα και επίπονα να επιχειρηματολογήσει για την ανάγκη να χρησιμοποιούμε στις λογικές μας έρευνες και την έννοια του ‘μη όντος’.

Αυτά είναι τα γεγονότα. Οι πιθανές ερμηνείες που θα δώσουμε για τις αιτίες τους, θα παραμένουν εσαεί απλές ‘ερμηνείες’, όσο και αν θελήσουμε να προσθέσουμε επιχειρήματα υπέρ της μίας ή της άλλης ερμηνείας. Εξάλλου, είναι πάρα πολλά αυτά που πια έχουν οριστικά χαθεί, και αφορούν τόσο στα έργα πολλών αρχαίων Ελλήνων μαθηματικών όσο και σε πιθανές φιλοσοφικές απαντήσεις στο μέγα ερώτημα της φύσης του ‘μη όντος’. Εδώ δυστυχώς έχουμε την ιστορική καταγραφή εναντίον μας.

Αυτό όμως δεν μας εμποδίζει να προσπαθούμε διαρκώς να επαναπροσεγγίζουμε ερμηνευτικά τόσο το πρόβλημα του ‘0’ όσο και αυτό του ‘μη όντος’. Η δική μου ερμηνευτική προσπάθεια έχει μία και μόνο βάση: φρονώ πως το ‘0’ ως αριθμός και το ‘μη ον’ έχουν στενή επιστημολογική και οντολογική συνάφεια.¹⁶

Η επιστημολογική τους συνάφεια είναι πως αποτελούν και τα δύο πραγματικά και δεδομένα όρια της ανθρώπινης κατανόησης της πραγματικότητας. Το '0' είναι το φυσικό και πραγματικό όριο μεταξύ αρνητικών και θετικών ακεραίων, το οποίο συνάμα έχει πολύ ξεχωριστές ιδιότητες από κάθε άλλο ακεραίο αριθμό. Εδώ φτάνει να αναφέρω πως αν διαιρέσουμε οποιοδήποτε αριθμό με το 0 έχουμε ως αποτέλεσμα της διαίρεσης το 'άπειρο'. Ξαφνικά, το 'τίποτε' μπορεί να δημιουργήσει το άπειρο. Αυτό, και μόνο ως σκέψη, μας κάνει να αισθανόμαστε 'αμήχανα', ειδικά όσους από εμάς δεν είμαστε ιδιαίτερα εξοικειωμένοι με τη μαθηματική επιστήμη. Το ίδιο συμβαίνει και με το 'μη ον'. Το έχουμε ανάγκη για να διακρίνουμε ποιο είναι το 'όντως ον', αλλά δεν μπορούμε να έχουμε πραγματικές εμπειρίες του. Αποτελεί πάντα για εμάς ένα 'αναγκαίο κακό'. Επιστημολογικά είναι χρήσιμο και λογικά είναι αναγκαίο, αλλά κάθε φορά που παλεύουμε για να το εντάξουμε στην υπαρκτή πραγματικότητα που βιώνουμε, ακουμπάμε το 'παράλογο'. Κι εδώ η αμηχανία μας είναι έκδηλη.

Σε οντολογικό επίπεδο τα πράγματα είναι ακόμη πιο ξεκάθαρα. Το '0' ενώ φαίνεται να ορίζει το 'κενό', το 'τίποτε', έχει σαφέστερες οντολογικές συνέπειες, είτε δεχθούμε πως υπάρχει πραγματικά είτε όχι. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με το 'μη ον'. Ενώ ως έννοια είναι η λογική άρνηση του όντος, ενώ οντολογικά δεν γίνεται να αποδειχθεί η ύπαρξή του, η παραδοχή ή η μη παραδοχή της ύπαρξής του, έχει σαφέστερες συνέπειες για το ποια θα είναι η πραγματικότητά μας. Φτάνει

¹⁶ Εδώ είναι και η πρωτότυπη προσωπική συνεισφορά μου στον γενικότερο φιλοσοφικό προβληματισμό περί των θεμάτων του '0' ως αριθμού και του 'μη όντος' στην αρχαία ελληνική σκέψη και επιστήμη.

εδώ να αναφερθώ μόνο στις ηθικές συνέπειες ενός πλήρους ηθικού σχετικισμού ή ενός απόλυτου ηθικού αγνωστικισμού, για να αναφανούν άμεσα αυτές οι υπαρκτές συνέπειες του ‘μη όντος’.

Αμηχανία, άρνηση, προσπάθεια αγνόησης και αίσθηση του παράδοξου, συνθέτουν το βασικό ψυχολογικό μοτίβο των αντιδράσεων του αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού απέναντι στο ‘0’ και το ‘μη ον’. Όσο κι αν προσπαθήσουμε να εκλογικεύσουμε αυτές τις αντιδράσεις, όσο κι αν προσπαθήσουμε να τις διαχωρίσουμε και να τις εξειδικεύσουμε, ένα είναι το σίγουρο: τόσο το ‘0’ ως αριθμός όσο και το ‘μη ον’ ως οντολογική κατηγορία, ποτέ δεν κατάφεραν να βρουν τη θέση τους στον αρχαίο Ελληνικό στοχασμό. Παρέμειναν αποσυνάγωγα και εξόριστα εννοιακά σχήματα, στερημένα κάθε οντολογικής ύπαρξης.

IV

Ο Heidegger, σε μια σειρά διαλέξεων που έκανε στο χειμερινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 1924-1925, στο Πανεπιστήμιο του Μάλμπουργκ, εξέτασε διεξοδικά τον διάλογο του Πλάτωνα *Σοφιστής*. Η επίδραση αυτού του πλατωνικού διαλόγου στη συνολική φιλοσοφική έρευνα του Heidegger φαίνεται από τη προμετωπίδα που έχει βάλει στο βιβλίο του *Είναι και Χρόνος*, η οποία είναι ένα απόσπασμα από τον συγκεκριμένο πλατωνικό διάλογο.¹⁷

¹⁷ M. Heidegger, *Plato's Sophist*, transl. by R. Rojcewicz and Andre Schuwer (Bloomington and Indiana: Indiana University Press, 2003). Η αναφορά του Heidegger στον *Σοφιστή* μόνο τυχαία δεν είναι στην αρχή της έρευνάς του στο *Είναι και Χρόνος*. Όλα ξεκινούν, για τον Heidegger, με το να θέσουμε την ερώτηση για το ‘Είναι’. Ήδη η τρίτη κιάλας παράγραφος του πρώτου κεφαλαίου έχει τίτλο: ‘Η οντολογική προτεραιότητα του ερωτήματος για το «είναι».

Σε αυτές τις διαλέξεις, ο Heidegger επισημαίνει πως η πραγματική ύπαρξη του φιλοσόφου προϋποθέτει μία συνολική, (θεματική), πάνω στο είναι, ή οποία οφείλει να είναι ταυτόχρονα και μία έρευνα πάνω στην ύπαρξη των μη-όντων.¹⁸ Εδώ παρατηρούμε μία κρίσιμη στροφή του ευρωπαϊκού τουλάχιστον φιλοσοφικού στοχασμού, το ‘μη ον’ βγαίνει θαρρετά στο φιλοσοφικό προσκήνιο. Η φιλοσοφική έρευνα του Heidegger επηρέασε με πολλούς τρόπους την εξέλιξη της φιλοσοφίας κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα και σίγουρα έθεσε το πρόβλημα της ‘ύπαρξης’ του ανθρώπου, ως ένα ιδιαίτερο (το πλέον κρίσιμο μάλιστα), οντολογικό πρόβλημα.

Η αναφορά μας στον Heidegger γίνεται για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ιστορικής φύσεως· ήταν η φιλοσοφία του Heidegger που έδωσε τα εννοιακά εργαλεία στον Sartre για να δημιουργήσει τη δική του φιλοσοφία και, όπως θα δούμε σε λίγο, ίσως ο Sartre να έχει να μας προσφέρει μία διαφορετική προσέγγιση στο ‘μηδέν’ και το ‘μη ον’. Ο δεύτερος είναι καθαρά φιλοσοφικός. Ο Heidegger ισχυρίζεται πως θα πρέπει ολόκληρη η οντολογική μας έρευνα να αλλάξει κατεύθυνση και να προσπαθήσει να καταστεί πιο ‘γήινη’, πιο ‘χειροπιαστή’, χωρίς τις ασάφειες και τις θεωρητικές γενικότητες της συνηθισμένης οντολογικής έρευνας της φιλοσοφίας. Και κρίνει πως θα πρέπει να αρχίσουμε από το βασικότερο οντολογικό πρόβλημα, το οποίο δεν μπορεί απλά να ρωτάει για το ‘όντως ον’, αλλά θα πρέπει ταυτόχρονα να ενδιαφέρεται και να ερευνά και για τη φύση και την οντολογική υπόσταση των ‘μη όντων’.

¹⁸ Heidegger, (2003), σελ. 133.

Εδώ υπάρχουν τα σπάργανα για μία οντολογική προσέγγιση, η οποία θα θέτει στην καρδιά των προβληματισμών της το ‘μη ον’. Ξαφνικά, το ‘μη ον’ αντί να δημιουργεί μόνο αμηχανία, προβληματισμό, παράδοξα και αδιέξοδα, καθίσταται η κινητήρια φιλοσοφική μας δύναμη και αναπτύσσει μία θετική δυναμική. Με άλλα λόγια: το ‘μη ον’ στον Heidegger, αντί για το παράλογο, γεννάει κάθε γόνιμη και θετικά προσανατολισμένη έρευνα περί του ίδιου του όντος.

Ο Sartre, μαθητής του Heidegger σε πολλά, πήγε ένα βήμα παρακάτω. Έθεσε το ‘μηδέν’ στην καρδιά της οντολογικής εξήγησης που δίνει στην ανθρώπινη ύπαρξη. Μπορεί βέβαια ο ίδιος να αρνείται την οποιαδήποτε ύπαρξη μίας καθορισμένης και γενικής ‘ανθρώπινης προϋπάρχουσας φύσης’, αλλά στο βιβλίο του *Είναι και το Μηδέν*, η μοναδική οντολογική ορίζουσα της ανθρώπινης ύπαρξης, είναι η δυνατότητα του κάθε ανθρώπου να επιλέγει ελεύθερα την κάθε του κίνηση, χωρίς να δεσμεύεται από κάθε άλλη επιρροή, ακόμη και από τις προηγούμενες επιλογές που ο ίδιος έχει κάνει. Αυτή η ‘ελευθερία’ είναι, κατά τον Sartre, δυνατή επειδή η ανθρώπινη ύπαρξη έχει το ‘μηδέν’, το ‘τίποτα’ σαν δυνατότητά της.¹⁹

Έτσι, με μία οντολογική μεταστροφή, από τον κόσμο των γενικών κατηγοριών ή τον κόσμο των ιδεών, βρισκόμαστε αρχικά στον

¹⁹ Jean-Paul Sartre, *Being and Nothingness*, transl. by H.E. Barnes (New York, London, Toronto, Sydney: Washington Square Press, 1993). Στις σελίδες 7 και 9 αυτού του βιβλίου, από την αρχή-αρχή δηλαδή της ανάλυσης του Sartre, ‘έχουμε το παράδειγμα με την ‘απουσία’, το ‘κενό’ του Πιερ στο καφέ και τη δήλωση του Sartre πως είναι δεδομένο και αυτονόητο πως το ‘μη-ον’ βρίσκεται εντός των ορίων της ανθρώπινης προσδοκίας. Το μη-ον και το κενό, το ‘μηδέν’, θεωρούνται δηλαδή από τον Sartre ως αυτονόητες και υπαρκτές συνιστώσες της ανθρώπινης ύπαρξης.

καθημερινό κόσμο που όλοι μας, φιλόσοφοι ή μη, βιώνουμε, και μετά αναγνωρίζουμε στον εαυτό μας την πλήρη δυνατότητα θετικής αξιοποίησης του ‘μηδενός’, του ‘μη όντος’. Εδώ είναι χαρακτηριστικό πως ο Sartre, από την αρχή του βιβλίου του, αναφέρεται ευθέως όχι απλά στο ‘μηδέν’ ως έννοια που παραπέμπει στο κενό και το τίποτα, αλλά στο μη ον. Είναι χαρακτηριστική η δήλωσή του πως: ‘..το μη ον παρουσιάζεται πάντοτε μέσα στα όρια της ανθρώπινης προσδοκίας.’

Στο φιλοσοφικό σύμπαν του Sartre δεν υπάρχουν ‘υποστάσεις’ και ‘ουσίες’ των πραγμάτων. Ο άνθρωπος καλείται να βρει τη δύναμη και το κουράγιο να αντέξει την ευθύνη της απόλυτης ελευθερίας που διαθέτει. Είναι η στιγμή που, φιλοσοφικά μιλώντας, το ‘0’ ως έννοια, το ‘μηδέν’ που επιτρέπει στην κάθε ανθρώπινη ύπαρξη να καθίσταται κάθε στιγμή ελεύθερη και υπεύθυνη για τις πράξεις της, ενώνεται ουσιαστικά με την έννοια του ‘μη όντος’, με αυτό που ‘δεν υπάρχει’.

Η ανθρώπινη συνείδηση, αυτή η τόσο φευγαλέα και τόσο εύθραυστη εσωτερική φωνή μας, γίνεται το κατεξοχήν πεδίο ύπαρξης και του μηδενός και του ‘μη όντος’. Γεννιέται έτσι μία φιλοσοφική πρακτική πάνω απ’ όλα, η οποία μας δείχνει τρόπους να ενσωματώσουμε δυναμικά το μηδέν και το μη ον, χωρίς να μας αναγκάζει να εθελουφλούμε στη δυνατότητα ύπαρξής τους και χωρίς να φοβόμαστε την πιθανή χρήση τους στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε καλύτερα και πιο ολοκληρωμένα αυτό που γενικά καλούμε: ανθρώπινη πραγματικότητα.

Με το Sartre το ‘παράδοξο’ δεν εντοπίζεται στην ύπαρξη του μηδενός και του μη όντος, αλλά δημιουργείται όποτε αρνούμαστε, ως ελεύθερες ανθρώπινες συνειδήσεις, να αξιοποιήσουμε δημιουργικά και υπεύθυνα τόσο το μηδέν όσο και το μη ον. Μία καινούργια υπόσχεση και μία

Τόμος Πρακτικών Φιλοσοφικού Forum «Ανάδρασις»
ISBN: 978-618-82935-0-2

ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

καινούργια δυναμική του μη όντος γεννάται, αυτή της υπεύθυνης ατομικής και υπαρξιακής ελευθερίας. Το αν αυτό αποτελεί πρόοδο ή οπισθοχώρηση σε σχέση με την προσέγγιση των αρχαίων Ελλήνων στο πρόβλημα του μηδενός και του μη όντος, αποτελεί ακόμη μια ανοιχτή επιστημονική και φιλοσοφική πρόκληση, η οποία μας αναγκάζει να ξαναπιάσουμε αυτά τα τόσο σημαντικά θέματα και να ξαναρχίσουμε τον διάλογο με τους αρχαίους Έλληνες μαθηματικούς και στοχαστές. Και μόνο για αυτό μας είναι χρήσιμη και αναγκαία.